

Izvorni znanstveni rad

UDK 82. 0-1:39

821.163.42.09-1:39

398.8(497.5)

Primljeno: 2.5.2014.

BALADA KAO KNJIŽEVNI ŽANR

SIMONA DELIĆ

SAŽETAK: Članak pokušava sažeto prikazati neuralgične točke proučavanja balade kao književnog žanra u području znanosti o književnosti u 20. i 21. stoljeću u modusu obraćanja nekom idealnom recipijentu (npr. studentskoj publici) koji se inicira u područje folklorističkog i književnoznanstvenog studija usmenoknjiževne balade. Poseban naglasak stavljen je na folklorističke aspekte proučavanja tog žanra u hrvatskoj usmenoj tradiciji, a korpus hrvatske tradicijske balade razmatra se u komparativnom kontekstu, posebno onome baladnih tradicija mediteranskog kulturnog kruga. Članak razmatra genološke aspekte žanra, pripovjednu strukturu (npr. zaplet balade i pripovjedne sekvencije), problem načina transmisije usmenog pjesništva u različitim usmenopjesničkim tradicijama (memorizacija *versus* improvizacija), folklorističke i književnoznanstvene aspekte terenskog istraživanja usmenih mediteranskih tradicija (posebno one hispanške i hrvatske tradicije) pokušavajući pomiriti filološki pristup baladi s onim književnoteorijskim.

Ključne riječi: usmenoknjiževna balada, španjolska romanca, komparativni studij balade, teorija čitateljskog odgovora, zaplet, lik, međunarodni baladni tipovi, mediteranska baladna tradicija

Keywords: traditional ballad, Spanish ballad, comparative study of the ballad genre, theory of reader-response literary criticism, plot, character, international ballad types, Mediterranean ballad tradition

Baladu često u svakodnevnom govoru asociramo s poštapalicom “ubit ću te gade na kraju balade” iz jedne davnašnje televizijske reklame ili s ladanjskim, po mogućnosti, engleskim krajolikom škotskih dvoraca kao pozornicom “walterscottovskih” priča iz svakodnevice u kojima se “može baš sve reći”, čak

---

Simona Delić, znanstvena savjetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku. Adresa: Institut za etnologiju i folkloristiku, Šubićeva 42, 10000 Zagreb. E-mail: simona@ief.hr

---

i to da su stolovi za kojima sjede vitezovi i princeze “od zlata” itd.¹ Naravno, ukoliko smo pošli korak dalje od uobičajene školske lektire i usidriili se u svakodnevicu čitanja, primjerice, *Antologije engleskog romantizma* jednog Luka Paljetka.² Ovaj termin kolegija baš i nije u skladu s urbanim noćnim životom koji karakterizira prijateljska raspričanost ili gradska vrema na nekom koncertu ili u kinu. U baladi, bila ona usmena ili književna, sve je zgusnuto, komprimirano, nimalo idilično ni u čitateljskom odgovoru ni u interpretacijskim pomagalima književne teorije, koja nam je potrebna da bismo se prihvatili složenog i odgovornog posla tumačenja teksta ili tekstova, koji su u slučaju usmene književnosti morali biti ovjerovljeni od strane velikog broja govornika jednog jezika ili različitih jezika, u slučaju kulturnih posuđenica; prenošeni s generacije na generacije, ili iz susjedstva u susjedstvo, na sijelima ili prelima, tijekom krunjenja šafrana u Španjolskoj ili u samotnim markoaurelijanskim “razgovorima sa samim sobom” prilikom, primjerice, tiještenja maslina u Dalmaciji. A u slučaju pisane književnosti jedan izričaj, fraza ili, kako to folkloristi i filolozi vole nazvati, *formula*, također je morala biti prepoznata kao zajednička tradicija koja se ludički ozbiljno mogla u nedogled varirati, kao primjerice u slučaju prepjeva balade *Mignon* u hrvatskoj pisanoj književnoj tradiciji iz 19. stoljeća. Da se poslužimo terminologijom nažalost nedavno preminula profesora Zorana Kravara, “ritam u retku” i “ritam redaka” postao je konstanta i u usmenom i u pisanoj pjesništvu.³ Jedan stih, primjerice kratak silabički osmerac koji, prema španjolskom teoretičaru prevođenja i prevoditelju s njemačkoga na španjolski E. Barjau, odgovara jednom udahu kod španjolskih izvornih govornika, postao je stih omiljen za kazivanje najraznovrsnijih priča i na hrvatskom Mediteranu, pa i na kontinentu, čak i na osovini istok-zapad, koju je prepoznao povjesničar Stanko Andrić,⁴ a ne samo na često isticanoj konstanti hrvatske povijesti i književne usmene i pisane kulture - onoj sjevera i juga, o kojoj je često pisao i govorio Pavao Pavličić.

---

¹ David Buchan, *The Ballad and the Folk*. East Linton: Tuckwell Press, 1997: 76-81. Usporedi i: Simona Delić, *Silva Hispanica. Komparativna studija o žanru balade u modernoj hrvatskoj i u španjolskoj usmenoj tradiciji*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, bilj. 176.

² Luko Paljetak, *Antologija pjesništva engleskog romantizma*. Zagreb: Konzor, 1996.

³ Zoran Kravar, *Tema “stih”*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, 1993: 19-50.

⁴ Stanko Andrić, »Deset debelih godina (osvrt na prvo desetljeće časopisa *Scrinia Slavonica*).« *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 11 (2011): 455-469.

Balada kao "jednostavni oblik"

Postale su konstantne ili formulaične i neke fraze, dulje ili kraće sintagme, fraziranja koja, kao u glazbenim komadima, mogu obuhvatiti jedan ili više stihova. Formulaični su i čitavi zapleti u usmenoj književnosti, pa i načini na koje se ti zapleti iznose i pripovijedaju, ili kombiniraju sa zapletima drugih tzv. tipova baladnih pjesama, nekih baladnih "Ivica i Marica" i "Crvenkapica". Jer, kao što i u bajkama postoje poznati tipovi međunarodne raširenosti na cijelom indoeuropskom prostoru, pa i šire, tako i među ovim tugaljivim melankoličnim pjesmama, koje su toliko oduševljavale umjetnike najrazličitijih provenijencija još od renesanse: kompozitore, pjesnike, slikare, književnike, režisere. Sjetimo se samo filma Ingmara Bergmana "Djevičanski izvor" koji je nastao na temelju poznatog međunarodnog tragičnog folklornog motiva, što je primjer iz 20. stoljeća.⁵ Balade ipak imaju ograničeniju distribuciju, pa je to tipično "europski" žanr sa svojim "postkolonijalnim izvedenicama" (sjevernoameričkom baladom anglo-škotske provenijencije te pan-hispanskim romancerom itd.).

Prema francuskom teoretičaru Paulu Zumthoru, zajedničko je obilježje i usmene i pisane književnosti formularni karakter.⁶ Nije to nikakav napad na individualnost umjetnika-stvaraoca. U gotovo svim antologijama glasovitog folklorista Olinka Delorka, koji je bilježio narodne usmene pjesme poglavito u mediteranskim dijelovima Hrvatske, vjerujemo da ćemo naići na estetski vrlo uspješne primjere usmenih artefakata. To nije nikakav novum jer se, uostalom, povijest suvremenog hrvatskog pjesništva teško može zamisliti bez balada ili "baladičnosti" (o čemu će malo kasnije biti riječ) koje ulaze u dijalog i s domaćim, ali i s međunarodnim usmenim i pisanim pjesništvom. Omjeravanje odnosa jednog i drugog vrta, koji su jednako njegovani i vrlo složeni za interpretaciju u svojim najboljim ostvarenjima, zadatak je kojega su se laćali mnogi: Mira Sertić, Mira Gavrin, primjerice, ili Ivan Pederin.⁷ Naravno, neke nas pjesme

⁵ Kopija iz privatnog arhiva sačinjena prema kopiji iz nekadašnje Filmoteke 16 (Savska ulica, Zagreb).

⁶ Paul Zumthor, »Topique et tradition.« *Poétique. Revue de théorie et d'analyse littéraires* 7 (1971): 354-365; Paul Zumthor, *Introduction à la poésie orale*. Paris: Editions du Seuil, 1983.

⁷ Mira Gavrin, »Goetheova pjesma "mignon" u hrvatskim prepjevima i prijevodima.« *Filologija* 1 (1957): 145-173; Mira Sertić, *Razvitak umjetne balade u hrvatskoj književnosti*. Zagreb, 1970; Mira Gavrin, »Pjesništvo narodnog preporoda u odnosu na njemačko i austrijsko pjesništvo«, u: *Hrvatska književnost prema europskim književnostima: od narodnog preporoda k našim danima*, ur. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić. Zagreb: Liber i Mladost, 1970: 51-119; Ivan Pederin, »Umjetna balada hrvatskog predrealizma. Ka pitanju književnog utjecaja.« *Izraz* 20/2 (1976): 285-296.

mogu zanimati i antropološki, neću reći *samo* antropološki, jer kulturno-antropološki interes usmene književnosti za pisanu je književnost neizmjeran. Vjerujemo kako je suvremenu književnu teoriju i nemoguće objasniti bez seroznijeg proučavanja usmene književnosti, kako to dobro oprimjeruje knjiga Vladimira Bitija o bajci i legendi.⁸ Ne mislim tu samo na fenomen “varijantnosti”, usporediv primjerice s glazbenim “varijacijama na zadanu temu”, kad jednu pjesmu iščitavamo u svim njezinim varijantama na širokom geografskom prostoru. Ako taj fenomen usporedimo s književnom baladom, možemo to samo sravniti s objavljivanjem i velikom popularnošću usmenih pjesama od romantizma naovamo, “od glasovite zbirke *Des Knaben Wunderhorn* pa sve do Interneta”, da parafraziram naslov zbornika s nedavno održane konferencije Međunarodne baladne komisije u Freiburgu u Saveznoj Republici Njemačkoj.⁹ Naravno, medij prenošenja pjesama usmenim putem, koji zahtijeva ogromnu koncentraciju, otprilike podjednaku onoj kad čitamo neki napeti engleski roman, recimo “*Sobu s pogledom*”, ako želimo zapamtiti sve nijanse i finese odnosa među likovima i istovremeno slijediti argument priče, a k tome ga i prepričati prijatelju s kojim dijelimo iste životne zaokupljenosti ili, da upotrijebimo termin porijeklom iz Wundtove psihologije nizozemskog teoretičara Andréa Jollesa, iste tzv. “duhovne zaokupljenosti”.¹⁰ Mogućnost književnopovijesnog praćenja dinamike usmenoknjiževne varijantnosti, ili poetike književnopovijesnog razvoja umjetničke balade, može se usporediti sa svjedočenjem nastajanja jednoga jezika.

Poznato je da je pisana književnost relativno kasna pojava u civilizaciji čovječanstva, kao i pojava knjige.¹¹ Baš se zato pisana književnost nije, i vjerojatno se nikada i neće osloboditi duge sjene usmene književnosti, koja u najuspjelijim artefaktima za ovom nimalo ne zaostaje. Različite estetske i kognitivne spoznaje o svijetu u umjetničkoj pojavi književnosti bilježe takozvani “književni žanrovi”. Kao što u arhitekturi razlikujemo različite stilove gradnje pa se svi divimo španjolskim romaničkim crkvama ili građevinama, ili francuskim gotičkim katedralama, ili prepoznamo “umjetnost fuge” kao poseban glazbeni oblik koji varira jednu te istu temu, ili zapažamo repetitivnost forme u nekoj klasičnoj sonati, sklad sadržaja i forme zapažamo i u usmeno-književnim

⁸ Vladimir Biti, *Bajka i predaja, povijest i pripovijedanje*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.

⁹ *From Wunderhorn to the Internet. Perspectives on Conceptions of 'Folk Song' and the Editing of Traditional Songs: Vom Wunderhorn zum Internet: Perspektiven des Volkslied»-Begriffes and der Edition populärer Lieder*, ur. Eckhard John i Tobias Widmaier. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2010.

¹⁰ André Jolles, *Jednostavni oblici*. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

¹¹ Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985.

formama, ili u tzv. “jednostavnim oblicima” mita ili balade, kao i u pisanoj književnosti, formama poput novele ili romana.¹²

Prema nizozemskom teoretičaru književnosti A. Jollesu, koji je iz generacije povjesničara kulture iz koje je i glasoviti Johannes Huizinga, autor knjiga kao što su *Homo ludens* ili “Jesen srednjeg vijeka”,¹³ postojanje jednostavnog oblika mita, vica ili zagonetke odgovara različitim “duhovnim zaokupljenostima” koje se mogu prepoznati u različitim (usmeno)književnim tvorevinama, kao i u nekim oblicima kulturne svakodnevice. Žanr legende s njegovom “duhovnom zaokupljenošću” svetošću prepoznajemo i u auri koja okružuje sportaše, prema A. Jollesu. Pritom je zanimljivo prepoznati kako autor u fenomenima “jednostavnih” i “složenih” oblika prepoznaje istodobno i “sukcesivnost”, ali i “simultanost” književno-povijesnih fenomena. Tako, primjerice, jednostavnom obliku “kazusa” za koji je karakteristično “vaganje različitih normi”, a koje je samorazumljivo iz svakodnevnog individualnog intelektualnog života koji autor prepoznaje u instituciji suda i u njegovim sudbenim praksama, pridodaje naposljetku i jednostavni oblik novele u njegovim najrazličitijim kulturološkim oblicima (od indijske Mahabharate do talijanske *novelle*), koji pripadaju različitim književno-povijesnim epohama. Prema načelu “sukcesivnosti”, jednostavni oblici mogu metamorfozirati u “složene oblike”, prema Jollesovoj terminologiji.¹⁴ Renesansne talijanske *novelle* lako možemo usporediti s tzv. starim španjolskim romancama iz 16. stoljeća, pa se kazus tu pojavljuje u modusu “simultanosti”. Modus sukcesivnosti zamjećujemo između, primjerice, španjolskih romanci o preljubu koje je koncem 19. stoljeća bilježio španjolski filolog Menéndez y Pelayo i Flaubertove *Madame Bovary*, ili kasnije u 20. stoljeću romance Federica Garcije Lorke “Nevjerna žena”.

Pomišljamo tako da i pisana književnost, kao i usmena, u svojim najuspjelijim tvorevinama ima moć “ukrotiti vrijeme”, njegov tijek i prolaznost.

Kako ćemo se u našim predavanjima baviti pretežito žanrom balade, koji je čudesno simultana pojava, iskrsla u različitim zemljama u doba srednjovjekovlja u Skandinaviji i u Velikoj Britaniji, u renesansi u Španjolskoj, kao i u Hrvatskoj - s obzirom da bugarštice iz spjeva *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra

¹² Herman Broh, *Pesništvo i saznanje*. Niš: Gradina, 1979.

¹³ Johan Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*. Zagreb: Matica hrvatska, 1964; Johan Huizinga, *Homo ludens: O podrijetlu kulture u igri*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.

¹⁴ Vidi: Simona Delić, *Barca Bela. El género de la balada en el Mediterráneo: Los Aspectos Teórico-literarios y Literario-antropológicos de la Tradición Oral Croata e Hispánica del Siglo XX*. Saarbrücken: Editorial Académica Española, 2012.

Hektorovića pripadaju žanru balade¹⁵ - možemo tek prejudicirati zaključak kako je riječ o književnoj formi nastaloj u "lijepim trenucima" života pojedinca, odnosno zajednice ili zajednicâ, jer pojedinačni književni oblik treba potvrdu zajednice da bi se memorizirao i ušao u kolektivnu svijest. Memorizacija jedne balade koja donosi stihovanu priču o obitelji vrši se na različitim razinama: na razini priče i pripovijedanja, oblika stiha i rime, jezika, sintagmi, asonance. A prema Viktoru Žirmunskom, sličnosti među pojedinim baladama mogu biti genetske ili tipološke naravi.

Evergreen povijesno-geografska metoda

C. Fuentes je distribuciju španjolskog jezika na južnoamerički kontinent usporedio s rasipanjem dragoga kamenja koje je zablistalo novim još blistavijim sjajem u novoj sredini.¹⁶ *Evergreen* povijesno-geografska metoda, kako je dosjetljivo tu filološku metodu iščitavanja nastajanja jednog jezika kroz čitanje velikog broja varijanti raspršenih u difuznom geografskom prostoru (koji se podudara ili se ne podudara s postojanjem jezičnih, kulturnih i političkih granica) nazvao finski folklorist Lauri Honko,¹⁷ primijenjena na studij romancera, uspjela je pokazati smjerove jezičnih i književnih utjecaja na širokom geografskom području na velikom uzorku različitih tipova tradicijskih balada i romanci europske baladne tradicije sve negdje od početka formiranja discipline folkloristike u 19. stoljeću.¹⁸ Monografske studije o pojedinim baladnim tipovima, koje su obilježile 20. stoljeće folklorističkog komparativnog zanimanja za žanr balade i u drugim europskim tradicijama, svjedoče o tome. Sličnu su funkciju uvida o distribuciji nekih tipova pjesničkog diskurza kod nas imali Aloisa Schmausa o tzv. "epskim" i "lirskim dominantama",¹⁹ iako je kod nas na cijelom

¹⁵ Samuel G. Armistead, »Afterword.«, u: *The Bugarštica. A Bilingual Anthology of the Earliest Extant South Slavic Folk Narrative Song*, ur. John S. Miletich. Urbana i Chicago: University of Illinois Press, 1990: 323-339. Usporedi i Simona Delić, »Ribanje i ribarsko prigovaranje Petra Hektorovića kao žanr humanističkog dijaloga.« *Forum* 1-3 (2014): 220-229.

¹⁶ Vidi: Carlos Fuentes, *El espejo enterrado*. Madrid: Taurus bolsillo, 1997.

¹⁷ Lauri Honko, »Methods In Folk Narrative Research: Their Status and Future.« *Studia Fennica* 26 (1981): 19-33.

¹⁸ Maja Bošković-Stulli, »Usmena književnost.«, u: Maja Bošković-Stulli i Divna Zečević, *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 1. Usmena i pučka književnost*. Zagreb: Liber, Mladost, 1978: 7-353.

¹⁹ Alois Schmaus, »Vrste i stil u usmenom pjesništvu.«, u: *Usmena književnost: izbor studija i ogleđa*, ur. Maja Bošković-Stulli. Zagreb: Školska knjiga, 1971: 59-64.

prostoru zabilježena mnogo veća jezična varijabilnost unutar dijalektalnih književnih idioma (poglavito štokavskoga). Brojne pojedinačne studije Maje Bošković-Stulli i Olinka Delorka svjedoče o tome.²⁰ Međutim, dok su studije pojedinačnih romanci na velikom broju uzoraka jasno uspjele razgraničiti razlike u diskurzu, fabuli i sižeju pojedinih regija, a nadasve različite zaplete (sižee) pojedinih regija (npr. katalonske, kastiljske, istočno-sefardske, marokanske itd.), interpretacija pripovjedne pjesme o “djevojci-paši” ili o “plemenitoj pastirci” pokazale su se “neposlušnim egzemplima” za oprimjerenje analognog uvida za hrvatski usmenopjesnički prostor.²¹ Činjenica jest da je i na ovim primjerima bilo moguće uočiti izraženiji epski ili baladni pjesnički modus, ali u interpretaciji pripovjednih sekvenci nekog baladnog tipa široke rasprostranjenosti, takvu “epsku” ili “baladnu” dominantu nije bilo moguće uočiti!

Veća je pozornost stoga pridavana stilu, nego samome zapletu, u skladu s nekim definicijama da balada i jest stil. Povijesno-geografska metoda ipak ima moć opkoračiti samo ograničenje na stil u smjeru paralelnog praćenja zapleta “epskih” i “epsko-lirskih” dominantni.

Ono što omogućuje tu *evergreen* povijesno-geografsku metodu, između ostalog je i razdioba narativne strukture pripovjednih pjesama na sekvence koja omogućava i lakše uočavanje interkulturalnih posudbi i međusobnih utjecaja kako na razini hrvatske usmene tradicije, tako i na razini međunarodnih kulturnih prepletanja. Semiotička teorija D. Catalána i suradnika,²² oprimjerena na širokom uzorku hispanskog romancera, polazi od pretpostavke da pojedini motivi mogu ulaziti u tradiciju neovisno o cjelokupnoj narativnoj strukturi pjesme.²³ Analize interpretacije uključuju analizu pjesničkog diskurza sačinjenog od formula i analizu sižea i fabule. U radovima Diega Catalána, za razliku od lordparryjevske *oral theory* škole koja ima brojne sljedbenike diljem svijeta, formula je još k tome shvaćena kao *metafora* koja može stati uz bok diskurzu

²⁰ Vidi: »Romanistički obzori pjesnika, književnog prevoditelja i folkloriste Olinka Delorka: stidljivo otkriće glazbe za pučane i glazbe za vlastelu.«, u: *Zbornik radova sa 7. Zagrebačkih prevodilačkih susreta 2013. godine*, u tisku.

²¹ Simona Delić, »Seljačko i plemićko, seljačko i urbano: prepletanje pučke i elitne kulture u zapletu mediteranske balade o *Plemenitoj pastirci*.« *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 41/2 (2004): 53-103.

²² Vidi: *Teoría general y metodología del romancero pan-hispánico. Catálogo general descriptivo I*, ur. Diego Catalán, J. Antonio Cid, Beatriz Mariscal, Flor Salazar, Ana Valenciano i Sandra Robertson. Madrid: Seminario Menéndez Pidal, 1984.

²³ Vidi: Diego Catalán, *Arte poética del romancero oral. Parte 2a. Memoria, invención, artificio*. Madrid: Siglo Veintiuno editores, Fundación Ramón Menéndez Pidal, 1998: 109-144.

pisane književnosti.²⁴ Ove variraju lokalno i regionalno i mogu se “prevesti” na jezik sekvenci. Varijabilnost formula smatra se “otvorenom”, kao što se “otvorenom” promatra i cijela pripovjedna struktura, dakle diskurz, fabula i siže, u kojima poseban stupanj “otvorenosti” pokazuje posebno rasplet. Sami smo se u knjizi *Između klevete i kletve. Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*,²⁵ kao i u knjizi *Silva Hispanica. Komparativna studija o žanru balade u modernoj hrvatskoj i španjolskoj usmenoj tradiciji*²⁶ oslonili i na ovu semiotičku teoriju usmenog pjesništva kad smo predložili četiri zapleta hrvatske usmene balade. Riječ je o sljedećim zapletima: 1. balade reda; 2. balade kazusi; 3. balade o smrti; 4. balade sa spriječenim krimenom. U knjizi *Silva Hispanica*, kao i u ovoj studiji, oslonili smo se i na teoriju čitateljskog odgovora koja polazi od pretpostavke o metaforičkom potencijalu usmenoknjiževnog teksta.

Nakon uvida u širu usmenopjesničku i književnu građu mogli bismo reći da u hrvatskoj usmenoj tradiciji i nema priklanjanja “baladnoj” ili “epskoj” dominantni u čvrstom “hodu” kroz stoljećima prenošene i memorizirane pripovjedne sekvencije. Memoriranje nekog zapleta, kao i “čitanje zapleta” s “freudovskim masterplotom” u pozadini²⁷ - kako je dinamiku čitanja objasnio Peter Brooks, ne kazališni režiser nego književni teoretičar - s onu stranu društvenih podjela na društvene i klasne slojeve, jesu kategorije superiorne stilu, ili determiniranošću mentalitetom, rodnom ili “nacionalnim karakterom” u okvirima kojih su se balade obično razmatrale, ne samo u hispanskoj tradiciji kojoj sam se ponajviše bavila, pored one hrvatske. Polemike između tzv. tradicionalista i lordparryjevske škole, koje su obilježile 20. stoljeće i često još uvijek zaokupljaju znalce koji se bave proučavanjem odnosa usmene i pisane književnosti,²⁸ često su ostavljale dojam kao da je riječ o atribuiranju ili oduzimanju atribuiranja tzv. balkanskoj usmenoj tradiciji atributa buržujске

²⁴ Vidi: *Teoría general y metodología del romancero pan-hispánico. Catálogo general descriptivo I*: 17-25.

²⁵ Vidi: Simona Delić, *Između klevete i kletve. Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2001.

²⁶ S. Delić, *Silva Hispanica. Komparativna studija o žanru balade u modernoj hrvatskoj i u španjolskoj usmenoj tradiciji*: 130-172.

²⁷ Peter Brooks, *Reading for the Plot. Design and Intention in Narrative*. New York: Vintage Books, 1984.

²⁸ O problemu memorizacije i improvizacije postoji opsežna literatura, usporedi npr. jednu od posljednjih značajnih studija glasovitog španjolskog filologa i folklorista Ramóna Menéndeza Pidala, »Los cantores yugoslavos y los occidentales. *El mio Cid* y dos refundidores primitivos.« *Boletín Real Academia Buenas Letras* 31 (1965-1966): 195-214. Prijevod članka objavljen je pod naslovom »Jugoslavenski i zapadnoeuropski epski pjevači« više godina kasnije u srpskom časopisu *Raskovnik* 23-24 (1980): 81-95; 91-106. Novu interpretaciju starog problema donosi Ana Valenciano

tradicije. To je ipak samo dojam na prvi pogled, jer su u “profesionalizmu” usmenih pjevača, tj. kazivača koje su intervjuirali glasoviti američki istraživači Lord i Parry, umjesto opreke obiteljskoj, emotivno utemeljenoj tradiciji, neo-tradicionalisti skloni teorijama Ramóna Menéndez de Pidal, ponekad prepoznavali i sličnosti sa srednjovjekovnom tradicijom žonglera i njihovom privrženošću feudalnim dvorovima, na kojima je i moglo doći do fragmentacije učene epike na zanimljive kraće stihovane priče.²⁹ Danas se neki Lordovi rukopisi mogu konzultirati u Dokumentaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Hebrangovoj ulici u Zagrebu, a javnosti je dostupan i Lordov arhiv na Sveučilištu Harvard u Sjedinjenim Državama.

Općenito govoreći, za kontekstualiziranje anglo-škotske balade *Lord Randall*, ili hrvatske bugarštice o Kraljeviću Marku i bratu mu Andrijašu, mora se uzeti u obzir kao kontekst ne samo povijest hrvatske, anglo-škotske i opće i svjetske književnosti, već i neke tehnike proučavanja komparativne književnosti, a neophodno je uzeti u obzir i širi etnografski kontekst. To je prije svega etnografski kontekst obitelji, s tim da se u različitim europskim folklorističkim tradicijama stavlja različit naglasak na “temu obitelji”. U jednim je to tema iz sociologije književnosti - što nije omiljeni rakurs proučavanja španjolskog romancera, pa ni hrvatske balade; u drugima - kao kod utjecajnog švicarskog folklorista Maxa Lüthija, s kojim je prijateljevala i naša glasovita folkloristkinja, nažalost nedavno preminula akademkinja Maja Bošković-Stulli - tema je to iz naratologije i književne teorije kojoj nije strana kulturno-antropološka perspektiva. Američki i britanski folkloristi često su se bavili ili se još uvijek bave tom temom (primjerice, britanski

---

u članku »Memoria, innovación y censura colectiva en la tradición oral: épica yugoslava versus romancero hispánico«, pokušavajući pokazati kako improvizacija i memorizacija nisu potpuno različiti fenomeni. Usporedi *Estudios de Folklore y Literatura dedicados a Mercedes Díaz Roig*, ur. Beatriz Garza Cuarón i Yvette Jiménez de Báez. México, D.F.: El Colegio de México, 1992: 33-40. Sličnom problematikom bave se i Samuel G. Armistead u tekstu iz istog zbornika »Los orígenes épicos del romancero en una perspectiva multicultural«: 3-15. Dobitnik prestižne španjolske nagrade Princ od Asturije, nažalost nedavno preminuli profesor Samuel G. Armistead sa Sveučilišta Davis u Kaliforniji u Sjedinjenim Državama napisao je i pogovor engleskom izdanju bugarštica, »Afterword.«, u: *The Bugarštica. A Bilingual Anthology of the Earliest Extant South Slavic Folk Narrative Song*: 323-339. O tom problemu pisala je i autorica ovoga teksta u »The Poetics of the Domestic Internationalism in the Comparative Research into Croatian Narrative Poem. The Balkan Ballad, the Mediterranean Horizons«. *Narodna umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 36/1 (1999): 253-268.

²⁹ Prema usmenom izlaganju profesora Antonija Huertasa na promociji moje knjige *Barca Bela. El Género de la Balada en el Mediterráneo. Los Aspectos Teórico-literarios y Literario-antropológicos de la Tradición Oral Croata e Hispánica del Siglo XX*. Saarbrücken: Editorial Académica Española: 2012, održanoj 25.3.2014. godine u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.

folklorist Thomas McKean³⁰ ili pokojni američki folklorist William McCarthy) upravo iz tog rakursa kad izučavaju svijet pojedinog kazivača.

Komparativno proučavanje književne balade

O utjecajima i prepletanjima hrvatske usmene tradicije s romanskim usmenopjesničkim tradicijama, ali ne samo s njima, nego i s, primjerice, drugim usmenopjesničkim tradicijama tzv. balkanskog baladnog areala, napisane su brojne studije kod nas i u inozemstvu. Utjecaja je bilo i uzajamnih: primjerice, hrvatske na mađarsku usmenu tradiciju (Lajos Vargyas), ili i na talijansku (A. B. Graves, S. Lo Nigra), te na sefardsku (S. G. Armistead, S. Delić), kao dijela pan-hispanskog romancera.

Kako je za shvaćanje utjecaja stranih književnosti na hrvatsku usmenopjesničku tradiciju od velike važnosti i hispanski folklor, kako je istaknuo još pjesnik, prevodilac i znanstvenik Ivan Slamnig u knjizi *Disciplina mašte*,³¹ kao i u svojoj postumno objavljenoj knjizi *Stih i prijevod*,³² čime smo se i mi pozabavili tijekom svojega znanstvenog rada, malo ću se zaustaviti na objašnjenju specifičnosti sefardskog pjesničkog folklor a i uopće kulturnog konteksta koji je te utjecaje omogućio, jer se o tome kod nas inače relativno malo pisalo. Za ovaj svakako ne vrijedi teza izrečena u studiji Rogera Wrighta kako se “sefardska tradicija sačuvala najbolje u zajednicama koje nisu poznavale latiničko pismo.”³³

Govoriti o judeo-španjolskom i usmenoj tradiciji balada na judeo-španjolskome, što je važno za razumijevanje hrvatske mediteranske tradicije, znači govoriti o skrivenoj, tajnoj, neslužbenoj povijesti s jedne strane, i o službenoj, javnoj povijesti, s obzirom da je judeo-španjolska književnost bila do sredine 19. stoljeća isključivo vezana za obiteljske razgovore i usmenu književnost koju su, bez pisanja, njegovale isključivo žene i prenosile iz generacije u generaciju.³⁴

³⁰ Thomas McKean, *Hebridean Song-Maker. Iain MacNeacail of the Isle of Skye*. Edinburgh: Polygon, 1996; William Bernard McCarthy, *The Ballad Matrix. Personality, Milieu and the Oral Tradition*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.

³¹ Ivan Slamnig, *Disciplina mašte*. Zagreb: Matica hrvatska, 1965.

³² Ivan Slamnig, *Stih i prijevod: članci i rasprave*. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.

³³ Roger Wright, »Hispanic Epic and Ballad.«, u: *Medieval Oral Literature*, ur. Karl Reichl. Berlin: De Gruyter, 2011: 411-427.

³⁴ Simona Delić, *Caracteres generales del judeoespañol hablado en Sarajevo en la muestra del vocabulario de la casa (Opće značajke židovsko-španjolskog u Sarajevu na primjeru vokabulara kuće)* (diplomski rad, mentor: August Kovačec). Rukopis br. 1804, Institut za etnologiju i folkloristiku; Laura Papo Bohoreta, *Sefardska žena u Bosni*, ur. i prev. Muhamed Nezirović. Sarajevo: Connectum, 2005; Laura Papo Bohoreta, *La mužer sefardi de Bosna*, kopija rukopisa iz Arhiva grada Sarajeva.

Muškarci, kojima je bilo dopušteno sudjelovanje u obrazovnom sustavu, također su ponekad koristili *ladino*, bilježeći ga hebrejskim pismenima u takozvanom *aljamiado* rukopisu. Kad sredinom 19. stoljeća meldari, odnosno privatne ili službene osnovne škole za naobrazbu buduće rabinske elite, ili ješivot, zamjenjuju po važnosti škole frankofone orijentacije *Alliance Israélite Universelle*, koje u kratkom vremenu, nakon osnivanja 1860. godine, niču duž cijelog Osmanskog Carstva, od Turske, preko balkanskih zemalja, Sjeverne Afrike i Srednjeg Istoka, ulazak žena u obrazovni sustav koincidira i s važnim društvenim i kulturnim promjenama, novim shvaćanjem identiteta sefardske zajednice.³⁵ Za razliku od religiozne orijentacije klasičnog tradicionalnog obrazovnog sustava usmjerenoga na stvaranje buduće rabinske elite, u obrazovni sustav sada ulaze i predmeti kao što su povijest, zemljopis, književnost, čija se nastava vodi na francuskome jeziku, pa se obrazuju elite svjetovne zapadnjačke kozmopolitske orijentacije koje počinju njegovati i neke druge žanrove kao što su roman, svjetovna poezija, esej, teatar, publicistika u središtima kao što su Istanbul, Smirna, Sarajevo, Solun, Kairo, Sofija, Bukurešt.³⁶ Pojava nacionalizama i buđenje nacionalne svijesti dovodi do sličnog preispitivanja identiteta među hrvatskim dijelom stanovništva, kao i među židovskim, od kojih je sefardski udio na hrvatskome području u manjini, porijeklom iz Bosne, i to poglavito u sjevernom dijelu Hrvatske, iako je dio sefardskog življa raspoređen i u mediteranskom dijelu, u Splitu i Dubrovniku.³⁷ Među njima ima i Sefarda koji su bili u hrvatskim zemljama i prije dolaska španjolskih izbjeglica. Nastanak nacionalnih država dovodi do formiranja regionalnih dijalekata židovsko-španjolskog jezika (Dubrovnik tako formira svoj vlastiti *ladino*, prema Augustu Kovačecu),³⁸ a vjerojatno dolazi i do formiranja regionalnih usmeno-književnih žanrova, iako o tome ne postoje za sada objavljeni pisani izvori. U kulturno-povijesnom pogledu, za Hrvatsku su pritom od kulturno-povijesnog značaja važniji portugalski od španjolskih sefarda, koji su do pojave nacionalnih država održavali tijesne trgovačke i druge kontakte sa zajednicama u Bosni i Hercegovini.

³⁵ Usporedi Paloma Díaz-Más i María Sánchez Pérez, »Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo.«, u: *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*, ur. Paloma Díaz-Más i María Sánchez Pérez. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010: 11-29.

³⁶ Elena Romero, *La creación literaria en lengua sefardí*. Madrid: MAPFRE, 1992.

³⁷ Melita Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*. Zagreb: Židovska općina Zagreb i Istraživački dokumentacijski centar CENDO, 2010.

³⁸ August Kovačec, »Un texto judeoespañol de Dubrovnik.« *Studia Romanica et Anglicana Zagrabiansia* 30-36 (1972-1973): 501-531; 505.

Književnom žanru balade, kao i folklornim žanrovima općenito, namijenjena je pritom posebna uloga, estetska i društvena, i u širem kontekstu sefardske književnosti, kao i u hrvatskoj književnosti. Za kulturnu povijest židovsko-hrvatskih veza tako su od važnosti veliki humanist i pjesnik Didak Pir, rođen u Evori u Portugalu 1517. godine. Didak Pir, čije je pravo ime bilo Didacus Isaiah Cohen, ali je poznat i kao Iacobus Flavius ili Iacobus Eborensis, pisao je na latinskome pjesme koje su bile posvećene dubrovačkim temama. Drugi značajan židovski pisac bio je Aaron Cohen, rođen u Dubrovniku koncem 16. stoljeća, a umro u istom gradu 1656. godine. Ostavio je važna književna djela na hebrejskome jeziku. U dubrovačkoj književnosti na hrvatskome jeziku (ponekad i na latinskom i na talijanskome) često se spominju Židovi, osobito u brojnim dramskim djelima, izvornim ili prevedenima.³⁹ Postoji i fragment pjesničke legende o Kraljici od Saabe koju je od svoje bake prenio i objavio u proznom tekstu profesor J. Subak 1906. godine, čija se kopija čuva u Arhivu Ramón Menéndez Pidal u Madridu.⁴⁰

Govoriti o judeo-španjolskoj književnosti pretpostavlja također evociranje govorenja o fenomenu književnosti uopće kao povijesnoj, antropološkoj, a prije svega estetskoj kategoriji. Pritom valja naglasiti da su problemi autorstva posebno istaknuti, s obzirom da velika većina književnih djela na judeo-španjolskom pripada kategoriji usmene književnosti. Kao što je poznato iz povijesti španjolskog jezika, judeo-španjolski je jedan od dijalekata španjolskog jezika koji je “zamrznuo” neke značajke klasičnog španjolskog jezika zahvaljujući emotivnom odnosu protjeranih Židova prema Španjolskoj. Njegovali su ga osobito ženski članovi obitelji, zajedno s folklorom koji se prenosio iz generacije u generaciju, ali najvjerojatnije zahvaljujući i nekim obiteljskim i prijateljskim odnosima sa sefardima koji su u Španjolskoj ipak ostali nakon izгона 1492. godine.⁴¹ Zahvaljujući toj “neobičnosti”, zapravo konzervativnosti lateralnih lingvističkih areala, fenomena poznatog i lingvistima i folkloristima, još donedavno smo bili u prilici i u Zagrebu čuti zabilježene neke

³⁹ A. Kovačec, »Un texto judeoespañol de Dubrovnik.«: 501-531, 505; Simona Delić, »Most nad mostovima (prikaz knjige *Hrvatska-Portugal: kulturno-povijesne veze kroz stoljeća*).« *Vijenac* 83/5 (1997): 9.

⁴⁰ Tekst *Judenspanisches aus Ragusa*, koji je vjerojatno dio opširnije studije (usporedi http://www.sefardiweb.com/sefardiweb/bibliografiasefardi/S?field_bib_apeynom_value=&field_bib_anyo_value=&field_bib_titulo_value=&field_bib_resumen_value=&page=9) (pristup 1. svibnja 2014) mogli smo konzultirati u Arhivu Ramón Menéndez Pidal u Madridu.

⁴¹ S. Delić, *Caracteres generales del judeoespañol hablado en Sarajevo en la muestra del vocabulario de la casa (Opće značajke židovsko-španjolskog u Sarajevu na primjeru vokabulara kuće)*.

vrijedne folklorne žanrove poput romanci, poslovice ili priča na *ladinu*, kako informanti često nazivaju svoj jezik. Međutim, vrijednost tih folklornih žanrova nije moguće u potpunosti razumjeti bez razumijevanja konteksta teme Židova u španjolskoj književnosti, odnosno teme Židova u svjetskoj književnosti, s obzirom da su govornici judeo-španjolskog različite govorne varijante tog jezika, manje ili više konzervativne, ponijeli sa sobom tijekom teške povijesti progona i egzila u zemlje širom mediteranskog bazena (nastavljajući njegovati i kazivanje i/ili pjevanje romanci ili balada): u Maroko, Tursku, Grčku, Makedoniju, Bugarsku, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, te u Hrvatsku (relativno brojna sefardska zajednica u Hrvatskoj, brojna u usporedbi s ukupnim brojem Židova u Hrvatskoj, zamjetna je osobito nakon raspada Austro-Ugarske monarhije, što se vidi i po postojanju dviju sinagoga u Zagrebu: ortodoksne i sefardske!).⁴² Zahvaljujući renesansnim izdanjima romancera u Španjolskoj (Zaragoza, 1550-1551), ali i u egzilu, u današnjoj Belgiji, primjerice, tako je moguće da se te romance na judeo-španjolskom, ispričovijedane u Zagrebu ili Sarajevu ili Beogradu, izravno mogu prepoznati kao sama jezgra novovjekovne španjolske književnosti.⁴³

Glasovito izdanje Wolfa i Hoffmanna iz 19. stoljeća⁴⁴ citira, između ostalog, i španjolsko renesansno izdanje iz Zaragoze, kao i Menéndez y Pelayo (1899). Nalazimo, primjerice u *Primaveri*, uglavnom povijesne romance s temama iz španjolske povijesti. Brojne su i karolinške romance, kao i "maurske romance" s temama iz povijesti i običaja dugih interkulturalnih odnosa Maura s kršćanima (tzv. *romances moriscos*). U tom smislu *Primavera* bi po tematskoj zastupljenosti odgovarala jednoj drugoj glasovitoj zbirci španjolskih romanci koja je stjecajem okolnosti postala poznata i na hrvatskim prostorima. Mislimo na zbirku *Silva de romances viejos* Jakoba Grimma (1815), čiji se primjerak čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a koja je možda dio i Vrazove ostavštine.⁴⁵ Sve od razdoblja renesanse naovamo takve zbirke sastavljene od antologija romanci prikupljenih ili iz pjesničkih sveščica - nalik današnjim blokovima

⁴² M. Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*.

⁴³ Ramón Menéndez Pidal, *Romancero hispánico (hispano-portugués, americano y sefardí)*, sv. I-II. Madrid: Espasa Calpe, 1953.

⁴⁴ Fernando José Wolf i Conrado Hoffmann, *Antología de poetas líricos castellanos (tomo 8). Romances viejos castellanos (Primavera y flor de romances)*, ur. M. Menéndez y Pelayo. Madrid: Librería de Hernando y Compañía, 1899.

⁴⁵ Usporedi Simona Delić, »Španjolske romance iz knjige *Volkslieder (1778./79.)* Johanna Gottfrieda Herdera, iz zbirke *Silva de romances viejos* Jakoba Grimma (1815.) i njihovi međukulturni odjeci u Hrvatskoj«. *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 45/2 (2008): 45-60.

Moleskine, primjerice - ili, u europskim zemljama, s tiskanih letaka (tzv. *broadside ballad*, *romance vulgar*) ponekad i od anonimnih autora (poput belgijskih pjesmarica iz Antwerpena), izazivale su zanimanje književnika. Najpoznatija za područje srednjoeuropske književnosti je vjerojatno zbirka *Volkslieder* (1778/1779) Johanna Gottfrieda Herdera, koji se obično smatra začetnikom znanstvenih disciplina etnologije i folkloristike.

Tako nije rijedak slučaj da su se tijekom povijesti *romance* prepletale sa žanrom drame, posebno u Zlatnome vijeku španjolske književnosti, iz pera nekih od najvećih španjolskih dramatičara poput Lope de Vege, ili manje poznatoga Luisa Véleza de Guevare. Moja terenska istraživanja u Sarajevu i Zagrebu potaknula su Diega Catalána na ponovno pokretanje ambicioznog projekta (koji je nažalost prekinut profesorovom preranom smrću)⁴⁶ objavljivanja drama španjolske književnosti Zlatnoga vijeka inspiriranih romancerom, jer je na temelju te *romance* nastala drama *El príncipe viñador* Luisa Véleza de Guevare.⁴⁷ Naravno, jezik sefardskih priča u suvremenim izdanjima⁴⁸ nije isto što i sarajevski *ladino*, ili brojne varijante romanci koje pričaju "istu priču" i pripadaju istom baladnom tipu. Svaki informant, uobličujući jednu stihovanu priču, istodobno unosi u nju i svoj kognitivni, emotivni, i intelektualni potencijal, kao i kolektivno pamćenje zajednice čiji je aktivni sudionik, ponavljajući istodobno i prisjećajući se i strategija multikulturalnog suživota u zajednicima koje su ih gostoljubivo dočekale u Ceuti, Smirni, Solunu, Ruščuku, Dubrovniku ili Sarajevu. Na HTV-u nedavno prikazana serija *Miris kiše na Balkanu* prema romanu Gordane Kuić (2000) (HRT 1, ljeto 2013) ispričala je i lijepu priču o obitelji poznate sarajevske intelektualke Laure Papo Bohorete. Upravo je ona jedna od najzaslužnijih intelektualki u razdoblju između dva svjetska rata u pokušaju internacionalizacije sefardskog folklora, čemu su pridonosile i organizacije poput Alliance Israélite Universelle.⁴⁹ Toj interacionalizaciji pridonosila je i pojava novih žanrova, novina, primjerice, eseja, a osobito dramske

⁴⁶ Simona Delić, »Recordando al Prof. Diego Catalán ("Sjećanje na Profesora Diega Catalána")«.« *1616. Anuario de Literatura Comparada of Sociedad Española de Literatura General y Comparada* 2 (2012): 323-327.

⁴⁷ Simona Delić, *Usmene lirske pjesme, balade, kazivanja o životu i običajima bosanskih Sefarda*. Rukopis br. 1709, Institut za etnologiju i folkloristiku; Diego Catalán, *El Archivo del Romancero. Patrimonio de la Humanidad. Historia documentada de un siglo de Historia*, sv. 2. Madrid: Fundación Menéndez Pidal, 2001: 527-528.

⁴⁸ Pascual Recuero Recuero, *Antología de cuentos sefardíes*. Barcelona: Ameller Ediciones, 1979.

⁴⁹ Usporedi Nela Kovačević, »Laura Papo: la evolución de la mujer sefardí de Bosnia a partir de 1878.«, u: Paloma Díaz-Más i María Sánchez Pérez, *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010: 283-291.

književnosti na *ladinu* koja je u međuraću bila distribuirana često u periodici. Danas se drame Laure Papo Bohorete (primjerice *Esterka* ili *Avía de ser*) čuvaju u Arhivu grada Sarajeva.⁵⁰ Postoje podaci da su priče i pjesme Laure Papo Bohorete bile objavljivane također u onodobnoj periodici, ali za drame tih podataka nema, osim da su “bile izvođene s velikim uspjehom na pozornicama u Sarajevu i u Beogradu.”⁵¹ Možemo pretpostaviti da su drame dramatičarke, koja je umrla 1942. godine, u tim sretnijim vremenima *belle époque*, bile raspačavane kao nekada romance i balade, na tiskanim lecima koje su raspačavali slijepci ili putujući trgovci poglavito u zapadno-europskim zemljama. Valjalo bi razmotriti taj internacionalni, kozmopolitski kontekst sefardskih romanci onako kako su one zabilježene ponajviše u tom razdoblju međuraća, kada je Laura Papo, kasnije nazvana Bohoreta, objavljivala svoje romance, ili kad je sarajevskoj židovskoj općini 1911. godine došao u posjet španjolski diplomat i suradnik filologa Ramóna Menéndeza Pidala, Don Manuel Manrique de Lara, koji je obavio intervju s rabinom Moricom Levijem i još desetak informanata, među kojima je bila i mlada Laura Levi, kasnije udata Papo.⁵²

Treba napomenuti da je to razdoblje međuraća doista pravo zlatno doba književnosti na *ladinu*, njegova prava “renesansa”, povezana s emancipacijom žena i s većom društvenom stratifikacijom židovskog stanovništva, barem u Bosni i Hercegovini, kao i s većim uključivanjem Židova u politički život zemlje koja izlazi iz Austro-Ugarske monarhije 1880. godine. Prema Palomi Díaz-Más, sefardi u balkanskim zemljama nakon izгона iz Španjolske uglavnom su okupljeni oko rabinskih učitelja, pa cvjeta proučavanje religiozne literature u školama namijenjenima ponajprije muškom dijelu stanovništva. *Ladino* ili judeo-španjolski piše se na tzv. *aljamiado* pismu, odnosno na judeo-španjolskom jeziku zabilježenom hebrejskim pismom. Njegovanje *ladina* je zapostavljeno s obzirom da žene nemaju pristupa formalnom obrazovanju, iako neki običaji tradicijskog života štite formalno ženska prava u slučaju razvoda, primjerice tzv. miraz ili *dote*, o čemu piše i Laura Papo Bohoreta u svome rukopisu.⁵³

⁵⁰ Ljubaznošću Arhiva grada Sarajeva kopije tih drama čuvam i u svojem privatnom arhivu u Samoboru.

⁵¹ N. Kovačević, »Laura Papo: la evolución de la mujer sefardí de Bosnia a partir de 1878.«: 284.

⁵² Simona Delić, »Las mujeres transgresoras en los romances sefardíes de Bosnia y en los relatos de Isak Samokovlija: Una aproximación literario-antropológica.«, u: *Actas del VI Congreso “Cultura Europea”*, Pamplona, 25 al 28 de octubre de 2000, ur. Enrique Banús i Beatriz Elio. Cizur Menor: Aranzadi, 2002: 1061-1071.

⁵³ Rukopis iz našeg privatnog arhiva, kopija rukopisa iz Arhiva grada Sarajeva. U Sarajevu smo nažalost samo kratko boravili 2000. godine u posjetu Jevrejskoj opštini i nekim arhivima i bibliotekama (Zemaljski muzej). Tom smo se prilikom susreli i s pok. Muhamedom Nezirovićem.

Susret Laure Papo i španjolskog muzikologa Manriquea de Lare produbio je već postojeće filološke interese i veze između Španjolske i Židova na Balkanu, kojima je glavni poticaj dao senator Angel Pulido objavivši 1904. godine knjigu *Los israelitas españoles y el idioma castellano*, zahvaljujući kojoj je tijekom diktature Prima de Rivere 1924. godine nakratko sefardima bio dopušten povratak u Španjolsku, slično kao što je, uostalom, i tijekom nedavnog rata u Bosni i Hercegovini, Židovima-sefardima omogućivano dobivanje španjolskog državljanstva, diskusija o čemu još nije završena (...). Španjolski povjesničar i publicist Américo Castro, u egzilu u Latinskoj Americi tijekom španjolskog građanskog rata napisao je knjigu *La realidad histórica de España* (1948, 1954, 1962) u kojoj je obrazložio semitske utjecaje u Španjolskoj, opredijelivši se za tezu o međusobnim prepletanjima judaizma, islama i kršćanstva kao bitnoj odrednici španjolskog mentaliteta i kulture, a uočio je i elemente kritike antisemitizma posebno od 16. stoljeća na ovamo - u doba tzv. Zlatnog vijeka španjolske književnosti -, čak i u djelima konvertiranih Židova, kao što su redovnica Sveta Tereza Avilska, pjesnik Fray Luis de León i pisac viteških romana Mateo Alemán.

Pulidova je knjiga udarila temelje i intelektualnoj suradnji između Židova i španjolskih filologa, suradnji koja je naprasno prekinuta tijekom Drugog svjetskog rata, kada su stradali i sinovi Laure Papo i veliki filolog Kalmi Baruh. On je prije rata boravio u posjetu Španjolskoj, kada se susreo i s Ivom Andrićem u Segoviji. Početkom Drugog svjetskog rata nestao je "svijet sigurnosti", kako je svijet buržovske laičke kulture s početka 20. stoljeća i razdoblja međuraća tijekom rata nazvao Stefan Zweig u potresnoj knjizi "Jučerašnji svijet" (*Die Welt von Gestern*, 1944): "Rodio sam se 1881. godine, u velikom i moćnom carstvu, u Habsburškoj Monarhiji; ali nemojte je tražiti na zemljovidima: izbrisana je netragom. Obrazovao sam se u Beču, dvijetisućljetnoj nadnacionalnoj metropoli, a morao sam pobjeći iz nje kao kakav kriminalac prije no što su je degradirali u stanje kakva njemačkog provincijskog grada. Moje književno djelo spaljeno je na jeziku na kojem je napisano, u toj istoj zemlji gdje su moje knjige osvojile prijateljstvo milijunskog čitateljstva. Tako da ne pripadam niti jednoj zemlji, stranac sam, i sve u svemu, gost, bilo gdje da dođem."⁵⁴

Do Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini sefardi su bili distribuirani među različitim društvenim klasama. Pored bankara i financijera, postoji buržoazija koja u 19. stoljeću odlazi na studij u Beč (poput roditelja bugarskog pisca Eliasa Canettija). Zahvaljujući solidarnosti među različitim društvenim klasama formira

---

⁵⁴ Stefan Zweig, *El mundo de ayer. Memorias de un europeo*, prev. J. Fontcuberta i A. Orzeszek. Barcelona: El Acantilado, 2001: 10.

se i radnička klasa. Čini se da na prostoru današnje Republike Hrvatske nije postojala takva socijalna stratifikacija među autohtonim sefardskim stanovništvom, koje je postojalo i prije dolaska sefardskih izbjeglica iz Španjolske, kako se može zaključiti iz knjige Bernarda Stullija *Židovi u Dubrovniku*.⁵⁵ Knjiga *Židovski Zagreb* pokazuje da su kulturni profil Zagreba i Hrvatske formirali uglavnom aškenaški Židovi, iako se u knjizi spominju i neka zapažena imena iz kuturnog života grada Zagreba sefardskog podrijetla.⁵⁶

Danas, kad razmišljamo o sefardskoj književnosti uopće, pored interpretacije pisanih (latiničnih) zapisa na *ladinu* romanci zabilježenih na terenskim istraživanjima i u Sarajevu,⁵⁷ možemo računati i s publikacijama koje donose na vidjelo i obiteljske rukopise. Takav je, primjerice, nedavno objavljen rukopis jedne informantkinje iz Maroka, o čemu je održan i simpozij u Portugalu prije nekoliko godina.⁵⁸ Takav je i rukopis Batševa Levi, porijeklom iz Sarajeva, koji je pohranjen i u Dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.⁵⁹ Tako je odnedavno postao dostupan rukopis koji, pored književno-estetskih kriterija prosudbe romanci, stavlja u prvi plan i jako važne etičke kriterije koji su oduvijek igrali presudnu ulogu u očuvanju ne samo sefardskog folklora, nego književnosti općenito. Ono što je preživjelo od sefardskih tradicijskih romanci, preživjelo je zahvaljujući ne samo ogromnoj književnoj važnosti, nego zahvaljujući i etičkoj i humanističkoj vrijednosti rukopisa, koji u razmatranje književnih tekstova uvodi i problem odnosa romancera i Holokausta, čemu se dosta pozornosti posvećuje u studiju judaistike u svijetu, posebice u Izraelu (Shmuel Rafael je jedan od glavnih autoriteta).⁶⁰

Treba pritom reći da su se i folklorni žanrovi, zabilježeni u slavenskim zemljama na judeo-španjolskom dijalektu, obogaćivali kulturnim i jezičnim

⁵⁵ Bernard Stulli, *Židovi u Dubrovniku (Jews in Dubrovnik)*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske i Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger", 1989.

⁵⁶ Snješka Knežević i Aleksander Laslo, *Židovski Zagreb: kulturno-povijesni vodič*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2011/5771.

⁵⁷ Samuel G. Armistead, *El romancero judeo-español en el Archivo Ramón Menéndez Pidal. Catálogo-índice de romances y canciones*. Madrid: Cátedra Seminario Menéndez Pidal, 1978.

⁵⁸ Kelly Benoudis Basilio, *Romances de Alcácer Quibir*. Lisabon: Centro de Estudos Comparatistas, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, Fundação para a Ciência e a Tecnologia, Edições Colibri, 2007. Nažalost nismo mogli sudjelovati na simpoziju, iako je naše sudjelovanje bilo najavljeno.

⁵⁹ Batševa Levi, *Florilegij usmene književnosti iz sefardske, hrvatske i srpske tradicije prije Drugoga svjetskog rata*. Rukopis br. 2046, Institut za etnologiju i folkloristiku.

⁶⁰ Shmuel Rafael, »The Geography of the Memory: the Representation of the Pre-Holocaust Salonican Jewish Community in Post-Holocaust Sephardic Poetry.« *eHumanista* 20 (2012): 321-333. Dostupno na: http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_20/index.shtml

kontaktima sa slavenskim življem, i to treba pretpostaviti sa različitim društvenim slojevima (od svećenstva, erudita do običnih ljudi iz svakodnevne komunikacije). Zato nije točna tvrdnja kako su se sefardske romance sačuvala samo u zemljama koje se nisu služile latinskim pismom, što smo već spomenuli. Doduše, postoje i zapisi sefardskih romanci na hebrejskom još u 20. stoljeću, ali većina zapisa je ipak “prevalila preko sebe” žensku revoluciju za ravnopravnost obrazovnih i kulturnih mogućnosti i emancipaciju započetu još u 19. stoljeću. Tako primjerice, Moric Levi, rabin iz Sarajeva koji je doktorirao u Beču, predaje Manriqueu de Lari neke romance zapisane na hebrejskom. Ili Samuel G. Armistead, koji također objavljuje opsežnu komparatističku knjigu o romancama nađenima u jednoj “knjižici” (*chapbook*) Yoné iz Soluna.⁶¹ U židovskoj tradiciji uvijek je postojala bliska veza pisane i usmene kulture, što nije baš tipično za neke druge kulture, ali i to je dio kulturne raznolikosti. Najvažnije je pritom zapamtiti da se kriptičnost hebrejskog pisma nikada nije mitologizirala, nego je bila predmetom studioznog komparatističkog rada. Možemo pretpostaviti da je na očuvanje i memorizaciju, pa i improvizaciju tih baladnih tipova u hrvatskoj usmenoj tradiciji, i to u periodu nakon Drugoga svjetskog rata, presudno utjecao upravo sefardski folklor.

Utjecaja je bilo i hrvatske usmene tradicije na susjedne baladne tradicije, na mađarsku, primjerice. Tako i za tumačenje nekih kulturoloških značajki sefardskih romanci pored važnosti “hispanizama” u sefardskom romanceru treba uzeti u obzir i utjecaj okolnog slavenskog pjesništva, primjerice hrvatskog usmenog pjesništva. S ovim se mogu povući i tipološke paralele, ali i usporedbe koje među različitim “tekstovima kulture” prepoznaju “genetske srodnosti”. To nisu samo “balkanizmi” i “hispanizmi” o kojima je, primjerice, pisao glasoviti filolog Samuel G. Armistead.⁶² Prema tom čuvenom filologu, primjerice, prisustvo balade tipa *La pesca dell’anello* u obliku jednog zapisa iz 18. stoljeća u Sarajevu, treba zahvaliti kontaktima s veneto-talijanskom tradicijom te balade, a autor je istaknuo u fusnotama i prisustvo tog motiva u hrvatskim repertoarima u Istri (talijanskim i hrvatskim). U to smo se i sami mogli osvjedočiti na primjerima iz hrvatske usmene tradicije, listajući brojne rukopisne zbirke iz Istre u kojima su zabilježeni i notni zapisi, a istaknuo je da su uočljivi orijentalni utjecaji na glazbenu strukturu tih pjesama.⁶³ S druge strane, za

⁶¹ Samuel G. Armistead i Joseph H. Silverman, *The Judeo-Spanish Chapbooks of Jacob Abraham Yoná*. Berkeley: University of California Press, 1971.

⁶² Samuel G. Armistead i Joseph H. Silverman, *En torno al romancero sefardí. Hispanismo y balcanismo de la tradición judeo-española*. Madrid: Seminario Menéndez Pidal, 1982: 228-232.

⁶³ Samuel G. Armistead i Joseph H. Silverman posebno ističu orijentalni karakter sefardskih glazbenih zapisa iz Sarajeva, za koje pretpostavljaju da su “balkanizmi” (S. G. Armistead i J. H. Silverman, *En torno al romancero sefardí. Hispanismo y balcanismo de la tradición judeo-española*: 230).

neke lirske romance, poput romance *El sueño de la hija*, autori su također pokazali da pripadaju doslovnom prepjevu jedne grčke balade⁶⁴ koja je poznata i u slavenskoj tradiciji, tako i u hrvatskoj, kakvu je, primjerice, zabilježio Nikola Andrić u svojoj antologiji hrvatskih usmenih pjesama na što smo ukazali u knjizi *Silva Hispanica*.⁶⁵ Možemo pretpostaviti da je smjer kulturalnih kontakta išao obostrano, pa i opet za shvaćanje hrvatske usmene tradicije moramo uzeti u obzir i sefardske pjesme. Mnoge hrvatske pjesme tzv. međunarodnih baladnih tipova mogu se naći i među repertoarima sefardskih kazivača koje je intervjuirao suradnik Menéndez de Pidal, Don Manrique de Lara, u Sarajevu 1911. godine. Ponekad, naravno, nije riječ o jednoznačnim objašnjenjima. Tako je lijepa slika čarobnog broda, koja pripada mediteranskom folkloru općenito kao i u hrvatskim epskim i lirskim pjesmama, prisutna ne samo u sefardskoj romanci *El infante cautivo* koju je 1911. zabilježio Manrique de Lara, nego i u jednoj francuskoj narodnoj pjesmi. Postoji niz međunarodnih tipova pjesama u hrvatskom folkloru, posebno u mediteranskom dijelu Hrvatske, čije je porijeklo moguće pripisati sada ne samo talijanskim utjecajima, nego i utjecajima sefardskog romancera. S druge strane, "balkanizmima" u sefardskom folkloru možemo nazvati i neke sadržajne "hibride", kao primjerice u romanci *Plemenita pastirica* iz Sarajeva, koja pokazuje sličnosti u tipu raspleta kakve poznaju i neke dalmatinske balade. Memorizacija sefardskih romanci i improvizacija i memorizacija hrvatskih balada pokazuju se analognima.⁶⁶

Važno je tijekom interpretacije neke romance ili balade uzeti u obzir važnost srednjovjekovne španjolske književnosti koja kao žanr nije u sebe upila moderni antisemitizam (Mainer). Tu je tradiciju preuzela i moderna liberalna misao 19. stoljeća, kada dolazi do nastanka novog književnog žanra umjetničke balade.⁶⁷

Za razumijevanje balade kao književnog žanra ogromnu važnost imaju sama terenska istraživanja usmene književnosti.

Nedavno smo pročitali zanimljiv članak Shmuela Rafaela o "geografiji sjećanja", moći pučkog pjesništva nakon Holokausta da, formirajući figuru

⁶⁴ S. G. Armistead i J. H. Silverman, *En torno al romancero sefardí. Hispanismo y balcanismo de la tradición judeo-española*: 157, 159.

⁶⁵ S. Delić, *Silva Hispanica. Komparativna studija o žanru balade u modernoj hrvatskoj i u španjolskoj usmenoj tradiciji*: 79-80.

⁶⁶ Usporedi S. Delić, *Silva Hispanica. Komparativna studija o žanru balade u modernoj hrvatskoj i u španjolskoj usmenoj tradiciji*: 162, bilj. 235.

⁶⁷ José-Carlos Mainer, »Los judíos en la literatura española de la primera mitad del siglo XX: Notas sobre un tema.«, u: *Judíos en la literatura española. IX Curso Cultural Hispanojudía y Sefardí de la Universidad de Castilla-La Mancha*, ur. Iacob M. Hassán i Ricardo Izquierdo Benito. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2001: 375-402.

prostora Soluna, u stihovima evocira život solunske sefardske zajednice prije Holokausta.⁶⁸ Pomislili smo nije li zadaća književnosti općenito, a posebno pjesništva da, pišući o sadašnjosti u posttraumatskim vremenima, evocira vrijeme koje je ovoj traumi prethodilo, neko izgubljeno zlatno doba. I to ne bilo koje zlatno doba, nego zlatno doba obiteljskog pripovijedanja, okupljanja, zajedništva. Mudrost, starost, vitalizam tako ima moć da evocira mladost, znatiželju, radost zajedništva. Iz današnje perspektive čini nam se da bi vjerojatno u tom smislu trebalo protumačiti i neke dijelove knjige o “pričama i pripovijedanju” akademkinje Maje Bošković-Stulli *Priče iz moje davnine*.⁶⁹ Teoretska refleksija o tim problemima, pertinentna i za problem suvremenih etnoloških i antropoloških istraživanja, može se pročitati i u knjizi Vladimira Bitija *Doba svjedočenja. Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*.⁷⁰

Razmišljajući o smjeni književnih razdoblja u povijesti književnosti, shvaćamo da je jedna od vrlo utjecajnih teorija o smjeni književnih perioda, ona o patuljcima na leđima gorostasa,⁷¹ vrlo slikovito zapazila neke od psiholoških obilježja pisanja u posttraumatsko doba. Ta se zapažanja vrlo dobro mogu protegnuti i na značajke svakodnevnog života, primjerice poraća, ili na svakodnevicu tzv. tranzicijskih vremena. O ovim općenitim primjedbama, naravno, postoji opsežna literatura. No, razmišljanje je još poticajnije jer je nastalo kao refleksija na jedan broj elektronskog časopisa *e-humanista*, br. 20 iz 2012. koje izdaje Sveučilište Santa Barbara u Kaliforniji (SAD), posvećeno u cijelosti velikoj znanstvenici i izučavateljici sefardske književnosti, dr. Eleni Romero.

Interpretirajući građu objavljenu uglavnom u zbirkama, autor na primjeru pučkog pjesništva iz grčkog Soluna reflektira o obilježjima formulâ grada Soluna, a to je tek jedno od “hladnih vrela”, da parafraziram naziv španjolske romance *Fuente-frida* koju je prepjevao još Nikola Miličević, poznati pjesnik i prevoditelj sa španjolskog jezika na hrvatski, iz kojega mogu crpiti inspiraciju znalci zainteresirani za proučavanje folkloristike, etnologije, judaistike i srodnih disciplina.⁷²

⁶⁸ S. Rafael, »The Geography of the Memory: the Representation of the Pre-Holocaust Solonican Jewish Community in Post-Holocaust Sephardic Poetry.«: 321-333.

⁶⁹ Maja Bošković-Stulli, *Priče i pričanje. Stoljeća usmene hrvatske proze*. Zagreb: Matica hrvatska, 2006; Maja Bošković-Stulli, *Priče iz moje davnine*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.

⁷⁰ Vladimir Biti, *Doba svjedočenja. Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*. Zagreb: Matica hrvatska, 2005.

⁷¹ Matei Calinescu, *Lica moderniteta*. Zagreb: Stvarnost, 1988.

⁷² Nikola Miličević, *Zlatna knjiga svjetske ljubavne poezije*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1973: 201.

Razmišljajući retrospektivno o vlastitim terenskim istraživanjima usmenog pjesništva u Hrvatskoj i Španjolskoj, ali i u Bosni i Hercegovini i u Zagrebu, prisjetili smo se nekih momenata koji su nas podsjetili na (terenski) doživljaj kreiranja iste te “geografije sjećanja” na različitim obalama Mediterana. Rekreiranje vlastite mladosti i mladosti lokalne i šire regionalne i nacionalne zajednice nije imalo ništa zajedničko s rekreacijom i rekonstrukcijom klasičnih mitova, često prisutnih u pisanoj književnosti. Opet, memoriziranje elegantnih stihova i dalje nam se čini da opravdava naziv “usmene književnosti kao umjetnosti riječi” koja se pridaje pjesničkom folkloru u Hrvatskoj ili na širem slavenskom prostoru,⁷³ ili naziv “pjesničkog umijeća” (*arte poética*), kako se veliki korpus svjetskog baladnog pjesništva, onaj hispanskog romancera, naziva u španjolskoj folkloristici.⁷⁴

Terenska istraživanja književne balade u Kraljevini Španjolskoj (srpanj 2004) i u Republici Hrvatskoj (veljača 1997)

Geografija mediteranskog i šireg oceanskog prostora u usmenom pjesništvu u hrvatskoj je folkloristici prilično detaljno obrađena. Jakin kao Ancona, Mleci, neodrediva “Indija” i brojni drugi toponimi, stvarni i imaginarni, rasuti su također poput dragog kamenja po usmenom pjesništvu. “Španja, lijepa i bogata” iz usmenog pjesništva, osvjedočila sam se tijekom turističkih i znanstvenih boravaka u Španjolskoj, formularno je precizan sukus prirodnog i estetsko-umjetničkog bogatstva te lijepo, daleke zemlje. Jednom smo prigodom s istraživačkom ekipom Instituta-Seminara Ramón Menéndez Pidal imali prigodu posjetiti mala mjesta u meni nepoznatoj provinciji Aragoniji. Bila sam zadivljena organiziranošću istraživačke ekipe i zaintrigirana razlikama u obliku kolektivnog istraživačkog posjeta ladanju u Republici Hrvatskoj i u Kraljevini Španjolskoj. Krajolik je priča za sebe...

I dok sam u Hrvatskoj na polutoku Pelješcu kao znanstveni novak koji je zaposlen u Institutu za etnologiju i folkloristiku mogla uživati u gostoprimstvu unaprijed dogovorenog dolaska u općinu Putnikovići s osnovnim ciljem televizijskog snimanja običaja “bijelih maškara”,⁷⁵ u Španjolskoj sam također kao

⁷³ Maja Bošković-Stulli, *Usmena književnost kao umjetnost riječi*. Zagreb: Mladost, 1975.

⁷⁴ D. Catalán, *Arte poética del romancero oral. Parte 2a*: 109-144.

⁷⁵ Lidija Bajuk, »Zavičaj kao slagalica«, u: *Izazov tradicijske kulture. Svečani zbornik za Zoricu Vitez*, ur. Naila Ceribašić i Ljiljana Marks. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2009: 381-384; M. Bošković-Stulli, *Priče i pričanje*.

privilegirani član znanstvene ekipe jedina mogla sa sobom ponijeti pjesme, prije svega balade, koje su prije nas prikupljali akademski dopisnici nekadašnjeg predsjednika španjolske Akademije znanosti i umjetnosti, Ramóna Menéndez Pidala. Hrvatski rukopisi pjesnika i prevoditelja Olinka Delorka, Maje Bošković-Stulli te Nikole Bonifačića Rožina mogli su se nabrojiti na prste jedne ruke u usporedbi s bogatstvom španjolskog materijala. Naravno, ova dva terenska istraživanja teško se mogu porediti u kvantitativnim parametrima: već prema samom popisu stanovništva vidljivo je da je španjolska pokrajina Aragonija brojčano otprilike jednaka Republici Hrvatskoj. No, sama metodologija folklorističkog istraživanja, s olakšanjem sam zaključila, u tako velikim kolektivnim istraživanjima nije u samoj biti pretjerano različita. Ipak, hrvatski Pelješac više je sličio individualnim razgovorima koje smo vodili sa sefardskim kazivačima u urbanim sredinama u Zagrebu i Sarajevu, dok se španjolski dobro organizirani posjeti terenima nisu toliko zaustavljali na pojedinačnim profilima kazivača. Bilo je bitno registrirati postojanje pjesničke tradicije romancera na jednom širem području za koje dosad nisu postojala širem auditoriju poznata akademska izdanja romancera. No, i u oblasti Huesca imali smo prigodu kamerom zabilježiti neke zanimljive portrete kazivača.⁷⁶

Meni se najviše u sjećanje urezao susret s pastiricom u mjestu Yosa de Sobremonte. Ona, doduše, nije znala međunarodnu baladu o “Plemenitoj pastirci” koja se kazivala i na Pelješcu,⁷⁷ ali je istraživačkoj ekipi sastavljenoj od uglednih profesora s Komplutskog sveučilišta u Madridu, te studenata, doktoranata i postdoktoranata s istog sveučilišta poklonila jednu od rijetkih izreka o *doce pares de Francia*, a koje svjedoče o naslagama književnosti u

---

⁷⁶ Simona Delić, »Španjolske tradicijske romance iz oblasti Huesca (Aragón)«. Huesca, 29. i 30.6.2003. Španjolska: Aragonija: Huesca. IEF video 1563 (Hi 8 i DVD). Zahvaljujem voditeljici dokumentacije Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu Koraljki Kuzman Šlogar te stručnom suradniku Marku Lukinu na pomoći oko pohranjivanja građe u Arhivu Instituta, te oko prebacivanja video-zapisa s kazeta na DVD materijale. Posebno sam zahvalna Koraljki Kuzman Šlogar i stručnom suradniku za informatiku Božidaru Dragišiću na pomoći oko izrade DVD-a i izvedbi njegova prikazivanja prigodom održavanja tribine “Stazama romancera” održane u Knjižnici Bogdana Ogrizovića 20.11.2012. godine u sklopu tribine “Susreti svjetova” Hrvatsko-hispanskog društva koju je vodio pjesnik i prevoditelj Tomica Bajsić. Izbor iz građe može se pogledati i na web portalu Suzanne Petersen sa Sveučilišta u Washingtonu. <http://depts.washington.edu/hisprom/espanol/ballads/> (pristupljeno 16.6.2013).

⁷⁷ S. Delić, »Seljačko i plemićko, seljačko i urbano: prepletanje pučke i elitne kulture u zapletu mediteranske balade o *Plemenitoj pastirci*«. 53-103.

životu običnog puka na selu.⁷⁸ Estetski najljepši doživljaj nisam uspjela zabilježiti kamerom, jer sam bila isuviše zaposlena bilježenjem teksta. U jednom aragonskom mjestu kazivačica N.N. u pravom obiteljskom činu pripovijedanja ispričovijedala nam je, zajedno sa svojom majkom, nadopunjujući jedna drugu (iz uglađenosti) davno memoriziranim stihovima, glasovitu romancu *El Conde niño*. Romanca je to poznata u međunarodnim okvirima iz prijevoda engleskih romantičnih pjesnika i po lijepoj međunarodnoj formuli biljaka koje izrastu na grobovima nesretnih ljubavnika. Taj smo motiv imali priliku zabilježiti i na Pelješcu⁷⁹ u baladi incipita *U kraja ćeri Davida*, koju je Camilla Lucerna objavila 1943. godine usred “krika i bijesa” Drugog svjetskog rata.⁸⁰

Geografski prostor Aragonije, zanimljiv po svojoj *mudéjar* kulturi koju smo imali prilike vidjeti tijekom odlaska u sjedište Murillo de Gállego, samo srce srednjovjekovne Španjolske iz kojega potječe glasoviti neurolog nobelovac Santiago Ramón y Cajal,⁸¹ nastradao je tijekom španjolskog građanskog rata kao i ostali prostor Kraljevine.⁸² Jedna od najčešćih pjesama koje smo zapisali tijekom terenskog istraživanja jest romanca o povratku vojnika, *Las señas de esposo*. Sa stihom *Soldadito, soldadito* koji je uobičajeni incipit aragonskih verzija iz Huesce te balade, znali smo zaustavljati mještane započinjući naše *ad hoc* intervjue. Obje pjesme mogu se uvrstiti u krug međunarodnih baladnih tipova odisejskog motiva.

Posebno se jedan kazivač, kad je čuo da dolazim iz Hrvatske, smjesta prisjetio svoje varijante te romance. Impresivno je bilo i njegovo kazivanje balade međunarodnog tipa *Mambrú se fue a la guerra* (Mambrú je pošao u rat), koja postoji i u repertoaru klasične gitare. Emotivan je bio i susret s jednom kazivačicom, udovicom, iz mjesta Puente la Reina, koja mi je kazivala romancu

⁷⁸ Simona Delić, »Španjolske tradicijske romance iz oblasti Huesca (pokrajina Aragón).«, Rukopis br. 1998, Institut za etnologiju i folkloristiku.

⁷⁹ Simona Delić, *Folklorna grada s Pelješca*. Pjesma br. 22, zapisali S. Delić i I. Lozica u Gornjoj Dubravi na Pelješcu 7.2.1997. Rukopis br. 1621/1997, Institut za etnologiju i folkloristiku.

⁸⁰ Camilla Lucerna, *Balladen der Unbekannten: Studien blaetchen zur kroatischen Volkspoesie (mit kroatischen Quellentexten im Anhang)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1943. Usporedi i: Dunja Detoni Dujmić, »Kamila Lucerna. Dama sa svjetiljkom.«, u: Dunja Detoni Dujmić, *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998: 143-151.

⁸¹ Santiago Ramón y Cajal, *Mi infancia y juventud*. Madrid: Espasa Calpe, 2000.

⁸² D. Catalán, *El Archivo del Romancero. Patrimonio de la Humanidad. Historia documentada de un siglo de Historia*.

o kojoj sam pisala u doktorskoj disertaciji, mitološke teme o Prokni i Filomeli, o padu čovjeka i gubitku božanske ljubavi.⁸³

Godine 1997. imala sam čast još kao znanstveni novak, tek nedavno zaposlena u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, sudjelovati na terenskom istraživanju na poluotoku Pelješcu. Zanesena od malena i usmenim pjesništvom, ali ponesena i srednjoškolskim otkrićem pjesništva Federica Garcíje Lorke, veselila sam se terenu i mogućnosti susreta s nekim “poznatim” kazivačicama s kojima su šezdesetih godina imali priliku razgovarati i glasoviti folkloristi Instituta. Folklorist i prevodilac s talijanskog jezika Olinko Delorko susreo se tom prigodom i s dvjema kazivačicama koje sam imala prigode intervjuirati i ja te prohladne veljače usprkos mediteranskim krajobrazima. Mlade kazivačice u “Delorkovo doba” unatoč tijeku vremena nisu zaboravila pjesme koje su tom prilikom kazivale O. Delorku i S. Stepanovu, u različitim prigodama. Kazivačicu M. K. zatekla sam u maloj sobici začađenih zidova. Drhtavim glasom izrecitala mi je jednu od najboljih meni poznatih verzija koje sam pročitala tzv. međunarodne balade o preljubnici u osmeračkom stihu. Gospođu M. V. srela sam u polju, a na moju molbu da mi izrecitira neku narodnu pjesmu također je odabrala, između ostalog, i osmeračku baladu incipita “Šetao se Mikle mlad” istog već spomenutog baladnoga tipa.

Tom sam prilikom prvi put imala priliku čuti u izvornoj usmenoj izvedbi i kazivanje umjetničke balade “Zmija” Petra Preradovića.⁸⁴ Teško je opisati naše oduševljenje što smo taj žanr pisane književnosti, koji je ostao tako popularan u svjetskoj književnosti sve do danas, mogli zabilježiti i u malom seocetu na Pelješcu od kazivačice S. G. koja nas je, istraživačku ekipu iz IEF-a, dočekala ljubazno, uspavljajući svog unuka. Sažimajući razvedenu stihovanu priču i podvrgavajući je usmenoknjiževnim procesima inovacije i varijacije, kazivačica je nastavila proces “feminizacije” i mitske rekonstrukcije prisutne i kod velikog hrvatskog romantičnog pjesnika, kao da je zlokobni scenarij Preradovićeve balade ostao srećom ipak daleko od obiteljske i znanstvene sigurnosti:

---

⁸³ S. Delić, »Recordando al profesor Diego Catalán.«: 323-327, Simona Delić, »Oral Translation and Culture: New Metamorphoses of the Procne and Philomela Myth in the Traditional Ballads of Southern Europe.« *Narodna umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 44/1 (2007): 115-152.

⁸⁴ Stanko Vraz i Petar Preradović, *Pjesme i članci; Pjesme, prvi ljudi, zapisi*, prir. Višnja Barac. Zagreb: Zora i Matica hrvatska, 1965: 308-310.

Po Sahari nema puta,
 nema po njoj staze.
 Po pijesku joj bestražice
 svi putnici gaze.
 Ali zmija ipak sluti,
 kud će koji proći.
 I zasebno tu mjestance,
 ona si prisvoji (...).⁸⁵

U Sahari zmija leži
 Na gorućem pijesku,
 I blaži se otrovnica
 U sunčanom lijesku.
 Nij' joj prevruć ozdo pijesak,
 Niti sunce zgara;
 Treba da si otrov skuha
 Dvostrukoga žara.
 Po Sahari nema puta,
 Nema po njoj staze,
 Po pijesku joj bestražice
 Svi putnici gaze.
 Ali zmija ipak sluti
 Kud će proći koji,
 I zasjedno tu mjestance
 Ona si prisvoji (...).⁸⁶

Možda je i kod pjesnika motiv zmije dopuzao u pjesmu iz folkloru, iako listajući rukopisne zbirke Instituta nismo naišli na sličnu tradicijsku varijantu književne balade. Motiv zmije čest je u folkloru (sjetimo se samo epske pjesme o “Zmiji-mladoženji” s motivom Erosa i Psihe), a u ovoj pjesmi, čiji su naslovljenik i recipijent dijete, rekreirao je “pustu zemlju” nakon velikog potopa...

Bez obzira što je to bilo moje prvo terensko istraživanje hrvatskog folkloru, ni kasnije, prelistavajući rukopisne zbirke koje se čuvaju u Institutu za etnologiju i folkloristiku i baveći se više kabinetskim istraživačkim poslom nego terenskim

⁸⁵ Simona Delić, *Folklorna građa s Pelješca*. Pjesma br. 2, zapisali S. Delić i I. Lozica u Gornjoj Dubravi na Pelješcu 7.2.1997. Rukopis br. 1621/1997, Institut za etnologiju i folkloristiku.

⁸⁶ S. Vraz i P. Preradović, *Pjesme i članci; Pjesme, prvi ljudi, zapisi*: 308-310.

istraživanjima, nisam naišla na zabilježenu književnu baladu podvrgnutu procesima inovacije i varijacija, ali još uvijek dovoljno memoriziranog teksta u uspjeljoj umjetničkoj izvedbi. Tek sam se kasnije, na poziv Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža" ozbiljnije nastavila baviti vezama pisane (umjetničke) balade i usmenopjesničkog folklora.⁸⁷

Terensko istraživanje, shvatila sam, nije bio samo susret s iznimnim pjesničkim blagom pohranjenim u malim seocima nedaleko raskošnoga grada Dubrovnika,⁸⁸ u memoriji ljudi koji njeguju svoj pjesnički senzibilitet i koji su nam kazivali lirske pjesme, balade i romance, ili predaje o natprirodnim bićima, ni susret s urbanim dubrovačkim karnevalom, bijelim maškarama, sviračima na lizerici. Imali smo tada prigode susresti se i s gospođom Elsie Dunin, američkom etnokoreologinjom hrvatskih korijena, koja me je potaknula da i sama skrenem folklorističku pozornost na tzv. bojevine plesove s mačevima, tipa moreške, koju sam kasnije, prije desetak godina, imala prilike i uživo doživjeti tijekom izvedbe na Korčuli 2006. Nažalost, nije se ukazala prigoda da prisustvujem plesovima s mačevima u Španjolskoj, koji se ljeti organiziraju u velikom broju na istočnoj španjolskoj obali. Jedna od tzv. međunarodnih balada, koja u komparativnom proučavanju folklora nosi naziv *El Rey marinero*,⁸⁹ vjerojatno je u vezi s dramom Hanibala Lucića *Robinja*. Prošle godine hrvatsku verziju balade, izvedenu na susretu klapskog pjevanja u Omišu 2013. godine, *Sijala Mare murtilu*, prenosila je i HRT. Tom je prilikom izvedena skraćena verzija balade s hepiendom, u skladu s primitkom Republike Hrvatske u međunarodnu zajednicu Europske unije. Referat o toj baladi prihvaćen je za izlaganje na Međunarodnoj baladnoj konferenciji koja se ove godine održava u Pečuhu u Mađarskoj. Krug baladnih prepletanja i života i dalje se nastavlja...⁹⁰

⁸⁷ Simona Delić, »Balada, autorska.«, u: *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 1, ur. Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010: 91-92.

⁸⁸ Simona Delić, »Metafora ljepote grada Dubrovnika i Granade kao slika utjecaja pjesništva orijentalnog Drugog u hrvatskoj bugaršnici *Prijatelj Dubrovčanom* i u španjolskoj romanci *Abenámar*.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 52/1 (2014): 219-233.

⁸⁹ Samuel G. Armistead, »Correspondencias pan-europeias. Pan-European Analogues.«, u: *O Romanceliro Português e Brasileiro. Índice Temático e Bibliográfico*, sv. 2. *Portuguese and Brazilian Balladry. A Thematic and Bibliographic Index*, ur. M. Da Costa-Fontes. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1997: 624-644.

⁹⁰ Simona Delić, *Sanjarenje ili neizbježne priče*. Samobor: tiskara A.G. Matoš, 2013.

BALLAD AS LITERARY GENRE

SIMONA DELIĆ

Summary

The article offers a brief survey of the main issues in the study of ballad as a literary genre within the literary scholarship of the twentieth and twenty-first centuries. Special emphasis is placed on the folkloristic aspects of the study of this genre in Croatian oral tradition, Croatian traditional ballad being examined within a comparative context, that of the Mediterranean in particular. Ballad is discussed with regard to its genre-specific aspects, narrative structure (e.g. plot and narrative sequences), transmission of oral poetry in diverse poetic oral traditions (memorisation *versus* improvisation), folkloristic and literary scientific aspects of field research of the Mediterranean oral traditions (notably those of Hispanic and Croatian tradition) in an attempt to reconcile the philological approach to ballad with that of the literary theory, e.g. with the reader-response theory. The article also deals with the important influence of the so-called Eastern-Sephardic ballads upon Croatian poetic oral tradition in the form of ‘imports’ of international ballads, or parts of the plot (as in a ballad of the *La porcheronne* type), along with the major influence of Slavic folklore on the Eastern-Sephardic ballad tradition in view of the development of ballad types from the broader ballad area (e.g. Greek poetic oral tradition).

